

ХРИПКИЙ ВІДДЗВІН „ВЕЛИКОГО ПЕРЕЛОМУ“

Дзвони України . . . Сьогодні, мабуть, важко знайти людину, яка б, почувши їхній мелодійний спів, не прислухалася до його чарівної гармонії, не спробувала розгадати його утаємничений для сучасника зміст, що ясніше сприймається на рівні підсвідомого, ніж досягається розумом. В цьому феномені — сила творчої наснаги багатьох поколінь майстрів-ливарників та скромних дзвонарів, які через постійний пошук і незаспокоєність душі довели свою справу до вершин справжнього мистецтва, здатного силою невловного звуку полонити найвибагливішого естета.

Втім, ще в далекому минулому кожному з дитинства була зрозуміла й мова дзвона — коли він відбивав час, кликав на відзначення святкових днів чи урочистостей, збирав на народну раду, попереджав про наближення ворога чи сповіщав про перемогу над ним. За народними переказами, дзвони могли оберігати від грому, лихого повір'я чи

*На світлинах — архівні кадри
з кінохроніки 30-х років*

злої сили. В старовинних літописах і хроніках залишилися записи про те, що дзвони давалися в посаг і на спасіння душі і вважалися найкращим подарунком. Тож без дзвонів не обходилося жодне село — вони були для загалу і оберегом, і вісником, і джерелом виховання почуття прекрасного.

Відтак, з давніх давен зародилось і розвивалось ремесло лиття дзвонів, яке нерідко сягало вершин справжнього людвисарського мистецтва. Щоправда, імена давніших майстрів-ливарників, здається, назавжди відгороджені від нас завісою часу. Однак немало творців шедеврів художнього литва XVI—XVIII століть відомі. Серед них — Іван Андрійович, який працював у Новгороді-Сіверському, Йосиф Балашевич та його син Карпо з Глухова, Олексій Іванович, Іван Горлякевич, Афанасій Петрович, Петро Романовський та Іван Моторин — із Києва, Іван Коробкін — із Чернігова та інші.

Дослідники та поціновувачі старовини звернули увагу на їхні твори вже в XIX ст. Так з'явилися описи високохудожніх дзвонів, зроблені в працях археологічних з'їздів, історико-статистичних описах єпархій України, розвідках М.Самойлова, Є.Сіцінського, М.Захаревського, М.Захарченка, Л.Падалки, К.Широцького та інших творах, присвячених історії окремих українських міст. Не обійшов увагою досягнення українських ливарників і М.Олов'яников — автор фундаментального дослідження „История колоколов и колоколотейное искусство” (М., 1912). На початку 20-х років нашого століття свою розвідку „До історії українського ліярництва” опублікував Вадим Модзалевський, а на початку 70-х — побачило світ найфундаментальніше дослідження основних етапів розвитку художнього лиття в Україні, виконане Павлом Жолтовським.

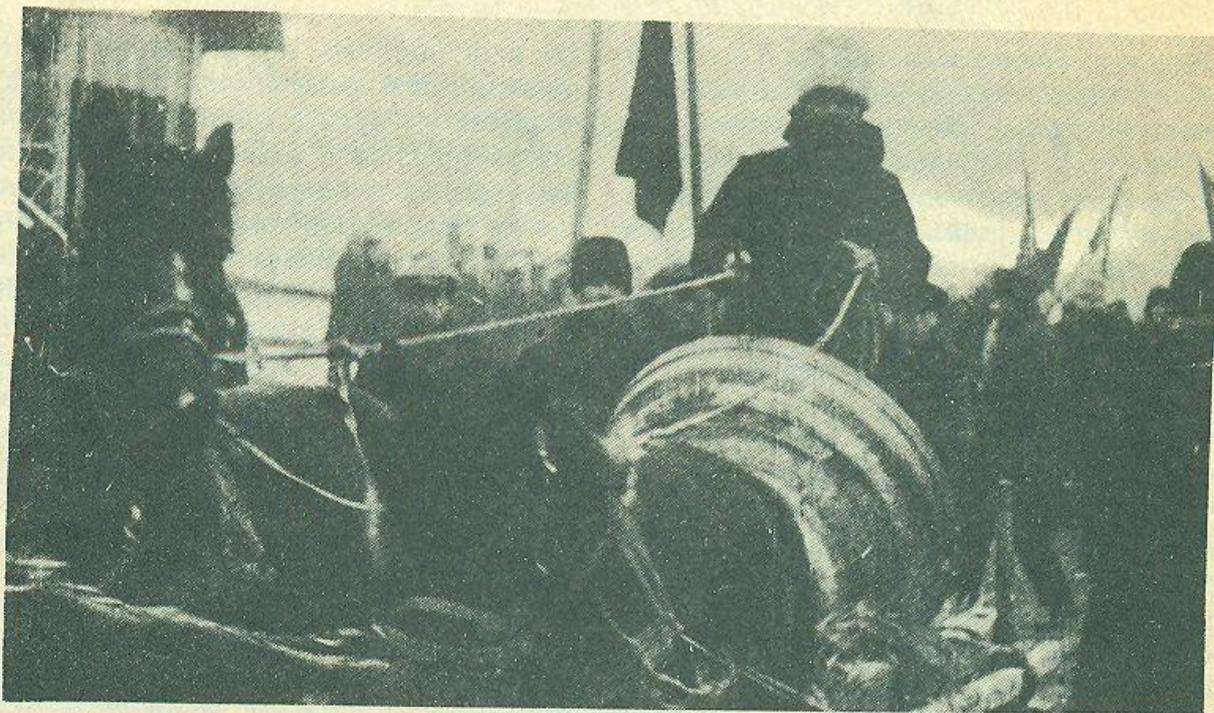
Ті, хто знайомився з його роботою, мабуть, не раз ловили себе на думці: чому, коли на сторінках книги розмова заходила про дзвони, автор майже завжди вів її у минулому часі. Невже його неблаганний вплив виявився міцнішим від металу, з якого були відлиті дзвони?

На перший погляд, можна було погодитися і з таким поясненням, бо кожен дзвін, мабуть, мав свій окреслений вік. Як і людина, він переживав молодість, зрілість, старість...

Та з найдавніших документів і досліджень фахівців знаємо, що найцінніші дзвони були оточені особливою увагою і турботою людей — їх оберігали, прагнучи продовжити їхнє життя, використовували лише в певних випадках, про що свідчать назви, які вони діставали: Ранній, Скликун, Суботній, Постовий, Благовіст та інші. Коли ж час усе-таки брав своє, траплялось, виливали копії улюблених дзвонів-реліквій. Тож доля дзвона, його вік залежали не лише від часу, а й від настроїв і діянь людських.

На жаль, не завжди вони визначалися завданням збереження усього того, що просто необхідно було передати у спадок наступним поколінням, аби вони не забули про першоджерела українства, могли пишатися своєю належністю до народу з могутнім творчим потенціалом та самобутньою славною історією. Невідомо скільки унікальних дзвонів загинуло в пожежах воєн, які обвуглювали Україну впродовж усього середньовіччя. А скільки їх було знищено „правовірними” католиками-єзуїтами! Втім, „геростратової слави” нажили й державні ревнителі російського православ'я, які, поціляючи в коріння українського народу, руйнували його старовинні козацькі церкви та монастирі.

Багато втрат зазнали церкви України і під час першої світової війни. Це видно з довідки, підготовленої в 1919 р. комісією з питань повернення церковно-археологічних цінностей в Україну, створеною при Міністерстві ісповідань Української держави: „В 1915 році 11-ти повітам Волині вищою владою було наказано в зв'язку з війною негайно вивезти поза межі Волині все найважливіше майно і дзвони. Наказ цей був виконаний церквами на місцях дуже різноманітно та без всякої системи. З загрозою обстрілу й знищення усьому селу церковне майно закупорювалось в ящики, складалось в мішки і роґожі,

*„Червоний обоз” з дзвонами, знятими з церков
Вінницької округи. м. Немирів, 1930 р.*

одвозилось на ближчу станцію і там здавалось начальнику станції, котрий видавав або ж накладну, або ж просту записку, вказуючи кількість і вагу вантажу. Людям, котрі здавали церковний вантаж, не завше навіть було відомо, куди це церковне майно було вивезене. І лише після наступної тиші стало відомо, що частина церковних речей була відіслана до Києво-Печерської лаври, частина розміщена на Курському губернському складі, частина розкидана на станціях Курської, Московської, Воронежської та Нижегородської залізниць...” Як писав згодом Ф. Ернст, у 1918 році частину старовинних дзвонів, вивезених з Волині та Поділля, вдалося знайти біля станції Борків неподалік від Харкова. Однак врятувати їх не вдалося.

Утвердження в Україні радянської влади тісно зв'язало долю дзвонів не лише з долею українського народу, а й його церковних організацій. За умов здійснення в Україні політики державного атеїзму нічого доброго це не віщувало. Проте в ході проведення різного роду антицерковних кампаній початку 20-х років — вилучення церковних цінностей „у фонд боротьби з голодом” у 1922 році, зачинення

монастирів у 1922—1923 рр. та ін. — дзвони менше впадали в око творців нового суспільства. Щоправда, вже тоді з них почали вилити погруддя вождів революції, виручені за продаж дзвонів кошти вносили у фонди розвитку авіації, тракторизації, культури тощо.

На початку 20-х років з'явилися й більш глобальні проекти „господарського” використання дзвонів. За опублікованими 1923 року підрахунками Л. Красіна, здобутого від перетоплення дзвонів металу було досить, щоб на кілька років забезпечити сировиною електротехнічну промисловість Радянського Союзу. Та вступити у відверту війну з мільйонами віруючих радянська система ще не наважувалась. Тож, як і раніше, дзвони, в тому числі й унікальні художньо-історичні реліквії, і далі служили людям.

Щодо дзвонів — пам'яток культури, то на них поширювалась дія прийнятого ВУЦВК та РНК України 16 червня 1926 р. Положення про пам'ятки культури й природи. У відповідності до нього цінніші дзвони мали перебувати під охороною держави та доглядом її пам'яткоохоронних органів.

Втім, сьогодні ми вже добре знаємо справжню езуїтську сутність радянської

держави. Проявилася вона і в її політиці щодо ідеологічного опонента більшовиків – церкви. Вже в другій половині 20-х років більшовицько-державний атеїзм стає непримиренно-войовничим, а на культове майно його провідники починають дивитися, передусім, як на важливе джерело нагромадження ресурсів для вирішення господарських потреб країни. Очевидно, згадали тоді і про розрахунки Красіна. Принаймні в 1927 році Управління держприбутків Наркомфіну СРСР таємним листом до НКВС УСРР зобов'язало його забронювати всі дзвони держфонду республіки за Наркоматом закордонних справ для проведення розрахунків з іноземними державами. Щоправда, в липні 1928 року НКФ СРСР повідомив, що Комісія зі створення спеціального фонду фінансування металургії кольорових металів („Комцветфонд“) визнала *„за можливе зосередити в Москві й інших містах РРФСР всю ту кількість дзвонів, що треба НКЗС для його остаточних розрахунків з лімітрофними державами, а тому бронювання дзвонів за НКЗС на території УСРР відпадає“*.

На певний час про дзвони України, здавалось, забули. Та лише на певний час. Створена в кінці 20-х років спеціальна організація для заготівлі металевого брухту – Рудметалторг – просто не могла обійти їх увагою: надто вагоме прирощення металу на потреби „соціалістичної індустріалізації“ обіцяло тотальне вилучення та перетоплення дзвонів. Під впливом пропагандистських та організаційно-адміністративних заходів на зборах і мітингах трудящих, сесіях місцевих рад, у трудових колективах масово приймалися рішення про перетоплення дзвонів. Таким чином натхненники кампанії прагнули довести правочинність дій, що безпосередньо зачіпали почуття мільйонів віруючих та порушували пам'яткоохоронне законодавство.

Так, 30 грудня 1929 року на засідання президії Харківської міськради було винесене питання про зняття дзвонів з церков міста. Думка присутніх членів президії

та запрошеного представника юної піонерії тодішньої столиці України Транспольського була одностайна й дістала статус рішення – враховуючи „вимоги“ виборців, а особливо робітників промислових підприємств та піонерів, – дзвони передати для потреб розвитку металургії. Ніяких поправок на історико-культурне значення дзвонів, звичайно, не робилось.

Не були вони зроблені й Чернігівським окрвиконкомом, який, прикриваючись тими ж вимогами трудящих, розпочав підготовку до утилізації всіх дзвонів округу, серед них – і ряду унікальних зразків українського та російського ливарництва.

Довідавшись про наміри Чернігівського та інших окрвиконкомів, Київська крайова інспектура охорони пам'яток терміново скликала 6 січня спеціальну нараду представників ряду науководослідних закладів, на якій було всебічно обговорено питання про критерії оцінки дзвонів як пам'яток культури, що не підлягали утилізації.

Виходячи з життєвих реалій, учасники наради прийняли рішення, що передбачало зберегти всі дзвони XV–XVII століть (їх в Україні на той час залишились одиниці). Збереженню підлягали і найбільш видатні пам'ятки XVIII століття, позначені датами, визначними художніми прикрасами, геральдичними знаками чи іменами майстрів, а також окремі характерні зразки дзвонів XIX століття, усі дзвони в державних історико-культурних заповідниках та екземпляри з унікальним музичним звучанням. При цьому учасники наради допускали можливість передачі частини дзвонів XVIII століття до Рудметалторгу, але після їх обов'язкового дослідження фахівцями.

Сповіщаючи Чернігівський окрвиконком про рішення наради, її учасники наголошували на тому, що *„дзвони Чернігова мають виключну історико-культурну вартість та підлягають безумовному збереженню“*. Зокрема це стосувалось ряду дзвонів Вознесенського та Спасо-Преображенського соборів, Єлецького монастиря в Чернігові, Домницького монастиря, Юр'ївської

церкви в Седневі, церкви в с.Клочкові.. Ряд дзвонів пропонувалось тимчасово передати до музеїв Чернігівщини.

Усвідомлюючи небезпеку, яка нависла над унікальними пам'ятками культури, представники об'єднаної наради В. Базилевич та Б. Пилипенко особисто виїхали до Чернігова, де 17 січня 1930 р. взяли участь у засіданні Чернігівської окружної комісії охорони пам'яток, яка повністю схвалила їхні пропозиції щодо збереження цінних для науки і культури дзвонів округу. На засіданні було вирішено порушити відповідне клопотання перед Чернігівським окрвиконкомом, при якому на той час працювала спеціальна комісія по вилученню дзвонів. 18 січня її представник прибув на засідання окркомісії охорони пам'яток культури. Директор Чернігівського держмузею М. Вайнштейн запропонував не знімати дзвонів зі Спасо-Преображенського та Борисо-Глібського соборів, зберегти всі дзвони Єлецького монастиря та забезпечити охорону найбільш цінних пам'яток ливарництва в соборах округу. Однак, після тривалої дискусії більшістю голосів було вирішено зняти Потьомкінський дзвін роботи І. Коробкіна із дзвіниці Спасо-Преображенського собору, дзвін гетьмана П.Полуботка з Вознесенської церкви, дзвін роботи стародубського майстра Г. Нікітіна з дзвіниці Троїцького монастиря, дзвін І. Жебеліка в Єлецькому заповіднику. Всі вони мали бути передані до музею. Пропозиція про збереження дзвонів Єлецького монастиря не була прийнята. Було відкладено і рішення про охорону цінних дзвонів округу та передачу до музею ряду невеликих дзвонів для їх дослідження.

Більше того, 20 січня 1930 року голова Чернігівського окрвиконкому Гаврилін у листі до ВУЦВК після ряду запевнень, як то: *„Виконуючи директиви центру про вилучення дзвонів... та бажання і волю трудящих про зняття дзвонів та використання частини пам'ятників на культосвітні потреби міста, ОВК та призначена президією*

комісія на своїх засіданнях враховувала як матеріальні інтереси Радянської держави по соціалістичному будівництву, так і інтереси збереження пам'яток”, – наголосив, що *„Чернігівський ОВК... з залишенням таких дзвонів, як Спаського собору вагою біля 855 пуд., колишнього Єлецького монастиря вагою біля 167 пуд., колишнього Троїцького монастиря вагою 203 пуд., погодитися не може і просить санкції на передачу всіх дзвонів м. Чернігова до Рудметалторгу”*.

Повідомляючи 21 січня 1930 р. терміновим листом НКО УСРР про подібне поєднання Чернігівським окрвиконкомом інтересів *„соціалістичного будівництва і охорони пам'яток”*, М.Вайнштейн просив терміново втрутитись у хід подій. 29 січня 1930 р. НКО УСРР надіслав до Чернігівського окрвиконкому аргументованого листа, в якому пропонував вирішити питання про долю дзвонів з урахуванням їх історико-культурної значущості та за участі представників від пам'яткоохоронних органів, музеїв та інших зацікавлених установ і відомств. 9 лютого лист відповідного змісту Комісаріат освіти УСРР направив також до ВУЦВК.

Однак на той час від Потьомкінського дзвону, за який точилась найбільш уперта боротьба, залишились одні уламки. 30 січня 1930 р. дзвін було знищено. Інші дзвони вже знаходились на складах Рудметалторгу. Єдине, що міг зробити ВУЦВК, – доручити НКВС УСРР розібратися в даній ситуації. В Чернігові була створена спеціальна комісія для повторного виявлення дзвонів, які належало зберегти як пам'ятки історії і культури. Після огляду складів Рудметалторгу та дзвіниць Троїцького і Єлецького монастирів вона визнала за потрібне зберегти п'ять дзвонів та фрагменти окремих пам'яток за вказівками музею...

Щоб відвернути загибель дзвонів – цінних пам'яток культури, Ф. Ернст у січні 1930 року звернувся до музеїв Правобережної України з пропозицією терміново виявити ті дзвони, які необхідно було обов'язково зберегти. 16

церкви в Седневі, церкви в с.Клочкові.. Ряд дзвонів пропонувалось тимчасово передати до музеїв Чернігівщини.

Усвідомлюючи небезпеку, яка нависла над унікальними пам'ятками культури, представники об'єднаної наради В. Базилевич та Б. Пилипенко особисто виїхали до Чернігова, де 17 січня 1930 р. взяли участь у засіданні Чернігівської окружної комісії охорони пам'яток, яка повністю схвалила їхні пропозиції щодо збереження цінних для науки і культури дзвонів округу. На засіданні було вирішено порушити відповідне клопотання перед Чернігівським окрвиконкомом, при якому на той час працювала спеціальна комісія по вилученню дзвонів. 18 січня її представник прибув на засідання окркомісії охорони пам'яток культури. Директор Чернігівського держмузею М. Вайнштейн запропонував не знімати дзвонів зі Спасо-Преображенського та Борисо-Глібського соборів, зберегти всі дзвони Єлецького монастиря та забезпечити охорону найбільш цінних пам'яток ливарництва в соборах округу. Однак, після тривалої дискусії більшістю голосів було вирішено зняти Потьомкінський дзвін роботи І. Коробкіна із дзвіниці Спасо-Преображенського собору, дзвін гетьмана П.Полуботка з Вознесенської церкви, дзвін роботи стародубського майстра Г. Нікітіна з дзвіниці Троїцького монастиря, дзвін І. Жебеліка в Єлецькому заповіднику. Всі вони мали бути передані до музею. Пропозиція про збереження дзвонів Єлецького монастиря не була прийнята. Було відкладено і рішення про охорону цінних дзвонів округу та передачу до музею ряду невеликих дзвонів для їх дослідження.

Більше того, 20 січня 1930 року голова Чернігівського окрвиконкому Гаврилін у листі до ВУЦВК після ряду запевнень, як то: *„Виконуючи директиви центру про вилучення дзвонів... та бажання і волю трудящих про зняття дзвонів та використання частини пам'ятників на культосвітні потреби міста, ОВК та призначена президією*

комісія на своїх засіданнях враховувала як матеріальні інтереси Радянської держави по соціалістичному будівництву, так і інтереси збереження пам'яток”, – наголосив, що *„Чернігівський ОВК... з залишенням таких дзвонів, як Спаського собору вагою біля 855 пуд., колишнього Єлецького монастиря вагою біля 167 пуд., колишнього Троїцького монастиря вагою 203 пуд., погодитися не може і просить санкції на передачу всіх дзвонів м. Чернігова до Рудметалторгу”*.

Повідомляючи 21 січня 1930 р. терміновим листом НКО УСРР про подібне поєднання Чернігівським окрвиконкомом інтересів *„соціалістичного будівництва і охорони пам'яток”*, М.Вайнштейн просив терміново втрутитись у хід подій. 29 січня 1930 р. НКО УСРР надіслав до Чернігівського окрвиконкому аргументованого листа, в якому пропонував вирішити питання про долю дзвонів з урахуванням їх історико-культурної значущості та за участі представників від пам'яткоохоронних органів, музеїв та інших зацікавлених установ і відомств. 9 лютого лист відповідного змісту Комісаріат освіти УСРР направив також до ВУЦВК.

Однак на той час від Потьомкінського дзвону, за який точилась найбільш уперта боротьба, залишились одні уламки. 30 січня 1930 р. дзвін було знищено. Інші дзвони вже знаходились на складах Рудметалторгу. Єдине, що міг зробити ВУЦВК, – доручити НКВС УСРР розібратися в даній ситуації. В Чернігові була створена спеціальна комісія для повторного виявлення дзвонів, які належало зберегти як пам'ятки історії і культури. Після огляду складів Рудметалторгу та дзвіниць Троїцького і Єлецького монастирів вона визнала за потрібне зберегти п'ять дзвонів та фрагменти окремих пам'яток за вказівками музею...

Щоб відвернути загибель дзвонів – цінних пам'яток культури, Ф. Ернст у січні 1930 року звернувся до музеїв Правобережної України з пропозицією терміново виявити ті дзвони, які необхідно було обов'язково зберегти. 16

*Руйнація церкви в м.Корсуні.
20-ті роки.*

березня 1930 р. НКО УСРР надіслав на місця поширену „Інструкцію про порядок обліку дзвонів”, де вказувались ознаки дзвонів, що підлягали повному або частковому збереженню, та пропонувалось встановити контроль за діяльністю місцевих контор і складів Рудметалторгу з тим, щоб зберегти цінні пам'ятки від загибелі.

Зрозуміло, що при розбіжності інтересів НКО УСРР та Рудметалторгу даремно було б сподіватися на встановлення взаєморозуміння між ними. Так, у травні 1930 року, незважаючи на протест Полтавського держмузею, Рудметалторгом було знято з дзвіниці Успенського собору в Полтаві копію відлитого в 1695 році дзвона „Кизикермен”. Дзвін перевезли до складу Рудметалторгу, завідувач якого погоджувався не передавати пам'ятки на перетоплення лише за умови виплати 1650 карбованців – стільки коштували метал і зняття дзвона. Музей таких коштів не мав. Тому звернувся по допомогу до НКО УСРР та Українського комітету охорони пам'яток культури (УКОПК). Дзвін, зрештою, передали до Полтавського держмузею.

До музеїв Харкова передані дзвони-пам'ятки Мироносицької, Миколаївської

та інших церков міста (рішення про закриття прийняте 29 грудня 1930 року). В грудні 1930 р. Харківською крайовою інспектурою охорони пам'яток культури при огляді брухту, переданого Рудметалторгом заводам „Сerp і молот” та ХПЗ, виявлені два цінні дзвони з Миргорода (виготовлені в 1741 та 1767 роках) і один із Сум (1780), які НКО УСРР розпорядився перевезти до музеїв Харкова. Завдяки втручання Наркомату освіти тоді ж вдалося зірвати спробу Новгород-Сіверського райвиконкому передати на металевий брухт 10 унікальних дзвонів XVII–XVIII століть з місцевого Спасо-Преображенського монастиря.

В середині грудня 1930 року представники Київської крайової інспектури спільно з комісією Київської міськради оглянули близько 230 дзвонів у церквах і соборах міста, в тому числі в усіх культових спорудах, що перебували на обліку НКО УСРР як пам'ятки культури. В результаті 10 дзвонів було дібрано для передачі Всеукраїнському музейному містечку. Що ж до дзвонів Софійського собору, то їх взагалі було залишено на місці...

Унікальні дзвони Софії Київської пережили лихоліття 30-х, пройшли через багаття другої світової війни, вціліли від приступу антирелігійної істерії початку 60-х років. І хоч впродовж більше ніж півстоліття вони не мали права голосу, нещодавно знову заговорили до людських душ на теми вічних істин, яким завжди служили. Дожили до сьогодення і поодинокі пам'ятки-дзвони Києво-Печерської лаври, Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря. Ряд старовинних дзвонів вдалося зберегти у фондах музеїв Дніпропетровська, Полтави, Чернігова та інших міст. Вони – як тоненькі ниточки, що зв'язують нас з нашою історією, культурою, цілий шар якої безжалісно викорчувано радянською системою в роки „великого перелому”.

Олекса НЕСТУЛЯ,
доцент Полтавського педінституту,
кандидат історичних наук